

کتابخانه ملی اتریش و دست‌نویس‌های فارسی

• فریبا افکاری

کارشناس ارشد نسخ خطی کتابخانه مرکزی
و مرکز اسناد دانشگاه تهران

کتابخانه است و نمایه‌ها و فهرس بسیار سودمند و کاملی نیز برای استفاده هر چه بیشتر محققان عرضه گردیده است. استاد ایرج افشار جایزه کتاب سال جمهوری اسلامی ایران را به جهت نگارش عالمانه این فهرست در سال گذشته کسب نمود و بزرگوارانه این جایزه را آن هنگام که در بستر بیماری در بیمارستان جم تهران به سر می‌برد به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران بخشید تا بودجه آن صرف خرید «نسخه‌های خطی» برای کتابخانه شود و چه شگفتا که جایزه انتشار فهرست نسخ خطی، صرف خرید نسخه خطی خواهد شد تا به قول آن بزرگ، «باشد تا برگی بر اوراق حکمت آن گنجینه بی‌بدیل بیفزاید» و این کارستریک و فرهنگی خودآموزه‌ای است بزرگ‌تر برای تمامی کتابداران دلسوز این مرز و بوم که تعلق خاطر و وفاداری خود را در همه حال نسبت به مجموعه و کتابخانه خویش حفظ کنند و در راه غنا و اعتلای آن بکوشند. پس همراه چنان بادا.

معرفی کتابخانه و فهرست‌های آن
الف - کتابخانه ملی اتریش

کتابخانه ملی اتریش که پیش از این کتابخانه سلطنتی شهر وین بوده است، دارای مجموعه‌ای از نسخه‌های خطی فارسی، عربی و ترکی است که بخشی از آن‌ها به شرح ذیل فهرست گردیده است:

۱. فهرست بخشی از دست‌نویس‌های عربی - فارسی و ترکی کتابخانه سلطنتی که توسط خاورشناس بزرگ، گوستاو فلوگل (G. Flügel) فهرست گردیده و در سه جلد در وین در سال‌های ۱۸۶۵ تا ۱۸۶۷ منتشر شده است و بنا بر نظر استاد افشار که در مقدمه کتاب نیز بیان داشته‌اند، این فهرست شامل ۲۰۱۶ نسخه است که ۳۵۱ نسخه آن فارسی است. علاوه بر این تعداد، از ۹۴ مجموعه (جنگ و بیاض و منشآت) دیگر، برخی رساله‌های فارسی نیز در آن میان وجود دارند.

۲. فهرست دست‌نویس‌های عربی کتابخانه ملی اتریش که توسط خانم «هلن لو بنشتاین» کارشناس زبان عربی در ۱۹۷۰ منتشر

• ایرج افشار [گردآورنده]. فهرست دست‌نویس‌های فارسی در کتابخانه ملی اتریش و آرشیو دولتی اتریش در وین، تهران: مؤسسه نشر فهرستگان، وین: فرهنگستان علوم اتریش، ۲۰۰۳ م. / ۱۳۸۲ هـ. ش، چاپ اول، ۳۳۶ صفحه، رحلی، گالینگور.

نسخه‌های خطی فارسی برجا مانده از قرون گذشته در بسیاری از کتابخانه‌های جهان از ترکیه و هند و شبه‌قاره آسیا گرفته تا اروپا و آفریقا و امریکا پراکندگی و حضور بسیار دارد. گاه تعداد این نسخ در برخی از کتابخانه‌ها به حدی است که بخش اعظم مجموعه نسخ خطی آنان را تشکیل می‌دهد و گاه با وجود اندکی تعداد، به لحاظ نفاست و قدمت، زینت بخش موزه‌ها و آرشیوها و کتابخانه‌های خارج از کشور گردیده است. یکی از این کتابخانه‌ها که در بردارنده نسخ خطی فارسی با ارزشی می‌باشد، کتابخانه ملی اتریش و آرشیو دولتی اتریش در وین است که فهرست آن به دست نسخه‌شناس و کتاب‌شناس برجسته ایرانی استاد ایرج افشار در سال ۱۳۸۲ تهیه و منتشر گردید. این فهرست حاوی کلیه اطلاعات تفصیلی کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی موجود در این

شده است. این دست‌نویس‌ها بین سال‌های ۱۸۶۸ تا ۱۹۶۸ دروین تهیه گردید.

۳. فهرست دست‌نویس‌های ترکی که از سال ۱۸۶۸ به بعد تهیه شده و فهرست آن توسط آقای «اسماعیل بالیچ» بوسنیایی که از کارمندان کتابخانه اتریش بوده است، تهیه گردید و هم‌اکنون در آنکارا زیر چاپ است و بزودی منتشر می‌شود.

۴. فهرست دست‌نویس‌های فارسی که در بین سال‌های ۱۸۶۸ تا ۱۹۹۴ تهیه گردیده است که شامل ۳۱۰ عنوان رساله در ۱۷۰ نسخه خطی فارسی است که تحت عنوان شماره‌های ۲۹۳۰-۳۲۳۹ در این فهرست توصیف و فهرست گردیده‌اند و توسط استاد برجسته فهرست‌نگاری ایران آقای ایرج افشار منتشر گردیده است.

۵. فهرست نسخه‌های خطی عربی شامل ۲۵۰ جلد که توسط دکتر «ادوارد گلاسر» در یمن جمع‌آوری گردیده و توسط وزارت آموزش و پرورش وین خریداری گردیده و در ۱۸۹۴ به کتابخانه سلطنتی واگذار شده که نیازمند مرمت اساسی است و تاکنون فهرست نگردیده است و با چاپ آن مجموعه نسخ خطی شرقی آن کتابخانه خاتمه خواهد یافت.

ب- آرشیدولتی اتریش

بخش دوم فهرست شامل آرشیدولتی اتریش است که پیش از این «فرهنگستان شرقی امپراتوری - پادشاهی» نام داشته است. این فرهنگستان در سال ۱۷۵۴، به فرمان امپراتریس «ماریا تریزا» در وین تشکیل شد و پس از تغییرات سازمانی سرانجام نسخ موجود در آن که ۶۵۰ دست‌نویس شرقی بود به آرشیدولتی اتریش انتقال یافت. فهرست آن توسط آقای «آلبرخت کرافت» (A. Krafft) در سال ۱۸۴۲ منتشر گردید که شامل نسخ خطی عربی، فارسی و ترکی بود. پس از آن حدود یکصد نسخه خطی دیگر نیز تهیه گردید و در میان نسخه‌هایی که از سال ۱۸۴۳ به بعد خریداری شد، تعداد ۲۱ دست‌نویس فارسی نیز اضافه گردید که توسط استاد ایرج افشار در این بخش جداگانه معرفی و فهرست شده است که از شماره ۱-۲۱ را در برمی‌گیرد.

معرفی کتاب

فهرست حاضر دارای دو بخش می‌باشد. بخش اول به فهرست دست‌نویس‌های فارسی در کتابخانه ملی اتریش که در سال‌های ۱۸۶۸ تا ۱۹۹۴ م. به دست آمده است، اختصاص دارد. بخش دوم نیز فهرست دست‌نویس‌های فارسی در آرشیدولتی اتریش، تهیه شده از ۱۸۴۳ م. به بعد را شامل می‌شود.

کتاب با پیش‌گفتاری از خانم «اوا ایربلیش» مسؤول نسخ خطی فارسی کتابخانه وین اتریش آغاز می‌شود. ایشان در مقدمه جامع و مفید خویش به بیان تاریخچه دست‌نویس‌های کتابخانه و

فهرست‌های آن می‌پردازند. وی تحلیل و اطلاعات دقیقی با استفاده از دفتر ثبت کتابخانه درباره تاریخ خرید، اهدا و ورود نسخ خطی و مجموعه‌های مختلف، نام اهداکنندگان نسخ و تعداد آن‌ها به ترتیب سال از ۱۸۶۸ تا ۱۹۹۴ به دست می‌دهد که بسیار بجاست که این‌گونه اطلاعات در سایر فهرس چاپ داخل کشور نیز - که گاه با تعارفات مطول صورت می‌گیرد - آورده شود.

تأکید بجای ایشان مبنی بر اینکه «علی‌رغم وجود سنت دیرپای شرق‌شناسی در وین، این نخستین بار است که فهرست دست‌نویس‌های شرقی کتابخانه ملی اتریش به دست دانشمندی از همان سرزمینی که این آثار ادبی و هنری از آن برخاسته‌اند تألیف شده است»، خود نشانگر اهمیت تهیه این فهرست به دست یک ایرانی آن هم با تخصص و همت جناب آقای ایرج افشار است که افتخار بزرگی برای کتابخانه ملی اتریش و نیز ایران است. فهرس منتشره قبلی کتابخانه اعم از ترکی و عربی - همان‌گونه که بیان شد - همگی به دست متخصصان اروپایی صورت پذیرفته است.

پس از پیشگفتار، مقدمه جامع و کامل مؤلف - ایرج افشار - آمده است. ایشان ضمن بیان تاریخچه فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی در این کتابخانه و ویژگی‌ها و اهمیت هر یک به بیان چگونگی آغاز به کار تهیه فهرست اتریش و روش کار خود پرداخته‌اند.

آقای ایرج افشار در سال ۱۳۷۳ ش به پیشنهاد دکتر نصرت‌الله رستگار، مدیر انستیتوی ایران‌شناسی فرهنگستان علوم اتریش و پذیرش و دعوت آن فرهنگستان برای فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی فهرست نشده فارسی آن کتابخانه دعوت می‌شدند. ایشان از بیست و پنجم دی ماه ۱۳۷۵ به مدت یک ماه به یادداشت برداری و مطالعه نسخ در بخش نسخ خطی کتابخانه ملی اتریش پرداختند و با استفاده از پرسشنامه‌ای که خود در سال ۱۳۴۱ ش. برای نخستین بار هنگامی که مدیریت کتابخانه ملی را برعهده داشت و برای فهرست‌نویسی نسخ خطی تهیه کرده بود؛ مشخصات و ویژگی‌های کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی کتاب‌ها را تکمیل نمود. سپس کمبودهای آن اطلاعات را با منابع و فهرس معتبر برافزود. پس از آن در فاصله چهار سال، دوبار دیگر در دو سفر ده روزه برای تطبیق یادداشت‌ها به دعوت انستیتوی ایران‌شناسی به اتریش سفر کرد و نتیجه تحقیقات خود را تکمیل نمود.

جالب است که ایشان توانستند در فرصتی چنان کوتاه، فهرستی تا بدین حد دقیق و کامل از نسخ خطی فارسی عرضه بدارند تا آنجا که بتواند الگویی قابل، برای فهرست‌نویسان نسخ خطی و آنان که می‌پندارند نمی‌توان در فرصتی اندک حتی یادداشتی مختصر از نسخ خطی کتابخانه‌های خارجی فراهم کرد، باشد.

روش کار و ویژگی‌های فهرست‌نگاری

مؤلف، اطلاعات کلیه نسخ را در دو بخش کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی

کتاب‌شناسی

۲. مؤلف، شارح، گردآورنده (سال تولد و وفات یا دوره زندگی وی)
۳. تاریخ تألیف و مناسبت تألیف
۴. توضیحات کتاب‌شناسی و تعریف اثر، موضوع، شیوه بخش‌بندی، ذکر تفصیلی ابواب و فصول نسخه در صورت تازگی آن یا عدم تفصیل در فهرست‌های دیگر
۵. آغاز متن (قسمتی از خطبه و متن اصلی)
۶. انجام متن (جملات پایانی متن اصلی)

نسخه‌شناسی

۷. انجامه نسخه (عبارات پایانی کاتب نسخه عیناً و بدون دخل و تصرف رسم الخطی و ویرایشی)
۸. شماره برگ‌ها، شماره سطور، اندازه نسخه، اندازه سطر یا سطح مکتوب (به سانتی متر).
۹. نوع خط، نام کاتب، تاریخ کتابت، محل کتابت.
۱۰. مشخصات کاغذ (شامل ذکر ضخامت و رنگ کاغذ اگر به رنگ غیر سفید باشد) توصیفات جلد و آستران.
۱۱. آرایه‌ها و مشخصات آرایشی نسخه شامل جدول بندی، تشعیر، ستون بندی، عناوین و نشان‌ها، سرلوح و تذهیب، مجالس و تصاویر با ذکر صفحات (سایر توضیحات مربوط به آسیب‌دیدگی، مرمت، وصال و سوراخ‌شدگی نیز در این بند ذکر گردیده است).
۱۲. برافزوده‌های نسخه (شامل حواشی، یادداشت‌ها، اشعار بر پشت و روی اوراق یا متن صفحات).
۱۳. مالکیت نسخه (خریداری و اهدای نسخه) و متن مهرهای موجود در نسخه با ذکر مکان آن.
۱۴. منابع، با توجه به متناسب‌ترین، معتبرترین و مفصل‌ترین منبع، (شامل منابع فارسی و لاتین) از قبیل کتاب‌شناسی، نسخه‌چاپی و مآخذ دیگر، مقالات چاپ شده با ذکر منبع آنها.
۱۵. در معرفی مجموعه‌ها هر ساله در جای خود معرفی گردیده و یک‌بار نیز تمامی اجزای در بخش مجموعه‌ها جداگانه فهرست شده است.
۱۶. ذکر موارد مشترک نسخه‌شناسی مجموعه‌ها در مجموعه و ذکر موارد خاص هر ساله در هر جزء.

— چنانچه تصویری از نسخه در بخش پیوست‌های پایانی کتاب به عنوان نمونه آمده باشد شماره آن نیز فید می‌گردد.

— چنانچه کتابی با دو نام یا عنوان شناخته شود یا ضرورت به ارجاع لفظ و عنوان دیگر باشد آن نام‌ها میان دو خط و در ردیف الفبایی خود آمده است و با ذکر نک (نگاه کنید) به محلی که آن کتاب و نسخه‌اش معرفی شده است ارجاع داده‌ایم.

در پایان فهرست و پیش از ذکر نمایه‌ها بخش کتاب‌شناسی و منابع وجود دارد که به ذکر منابع مورد استفاده محقق در دو بخش منابع فارسی و عربی و منابع به زبان‌های اروپایی می‌پردازد.

نمایه‌ها

وجود نمایه‌های متعدد برای استفاده دقیق‌تر محققان در هر فهرست بسیار ضروری است. در فهرست حاضر، ۹ گونه نمایه مفید به وسیله آقای احمد رضا رحیمی‌ریسه مدیر مؤسسه «نشر فهرستگان» که خود از دست‌اندرکاران مجرب در حوزه نسخ خطی است، ترتیب داده شده است که عبارت است از:

۱. نمایه نام کتاب‌های معرفی شده به خط فارسی براساس شماره فهرست

۲. نمایه نام مؤلفان، مترجمان، سرایندگان (۱۷۷ مؤلف و شامل ۷۳ مؤلف ناشناخته که در بخش جداگانه‌ای آورده شده است)
۳. نمایه موضوعی کتاب‌ها براساس شماره فهرست (با ۷ موضوع)
۴. نمایه نام کاتبان براساس شماره فهرست (با ۶۵ عنوان)
۵. نمایه خطوط نسخه‌ها براساس شماره فهرست (با ۲۸ عنوان توصیف خط)

۶. نمایه سال شماری کتابت نسخه‌ها (قدیمی‌ترین نسخه مورخ ۵۹۳ هـ ش ۳۱۱۸: تحفة العرافین و جدیدترین نسخه مورخ اواسط قرن ۱۳ هـ ش ۳۱۳۱: دیوان حافظ)

۷. نمایه محل کتابت نسخه‌ها (با ۱۴ عنوان که بیشتر آنها به نظر غیر ایرانی می‌باشند)

۸. نمایه نام مالکان

۹. نمایه مهرها براساس الفبایی سجع آن‌ها

هم‌چنین در پایان فهرست ترتیبی به شماره نسخه‌ها براساس شماره قفسه و تطبیق با شماره فهرست ذکر گردیده است تا دسترسی و جست‌وجوی آن‌ها سریع‌تر صورت گیرد. فهرست نام کتاب‌ها به خط لاتین و نیز جدول آوانویسی حروف، یکی از امتیازات ویژه فهرست و ابتکارات مفید است که برای استفاده محققان بخصوص مراجعه‌کنندگان خارجی و غیر ایرانی فهرست در نظر گرفته شده تا بتوانند به آسانی براساس نام کتاب‌ها به شماره آن دسترسی یابند.

علاوه بر این فهرست، تصاویر (Figures) نسخه‌ها که در بخش پایانی فهرست آمده، شامل صفحاتی از اوراق نسخه و قطعه‌های خطوط می‌باشد که با ذکر شماره تصویر، نام نسخه، شماره برگ، به فارسی و لاتین توضیح داده شده است. وجود هر یک از این تصاویر نشانگر گوشه‌ای از نسخ خطی ارزشمند موجود در این مجموعه است و خوانندگان را با نمونه‌ای از ویژگی‌های نسخه‌شناسی این آثار اعم از نوع خط، جلد، مینیاتور، تزیینات و آرایه‌ها و انجامه‌ها آشنا می‌سازد، خاصه آنکه مؤلف نسخه‌شناس، با استناد به ویژگی‌های کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی این آثار، بهترین نمونه‌ها را از هر یک پسندیده و نشان داده‌اند که شامل ۷۴ تصویر از نسخه‌های کتابخانه ملی اتریش است. ویژگی‌هایی که ذکر گردید به طور جداگانه در فهرست هر دو کتابخانه (کتابخانه ملی اتریش و آرشیو دولتی اتریش در وین) توصیف شده است.

در بخش دوم فهرست، دست‌نویس‌های فارسی در آرشیو دولتی

اتریش که از ۱۸۴۳ م. به بعد تهیه شده، معرفی گردیده است.

این بخش نیز همچون بخش نخست فهرست، دارای پیشگفتار ویژه‌ای از مسوول کتابخانه است. این پیشگفتار به وسیله «ارنست پتریچ» مسوول بخش سلطنتی، درباری و دولتی آرشیو دولتی وین نگاشته شده است که حاوی معرفی و اطلاعاتی درباره فرهنگستان شرقی اتریش، تاریخچه و فهرست‌های منتشره آن می‌باشد. این فرهنگستان که در سال ۱۷۵۴ م. پایه‌گذاری گردید در طول چند دوره به گردآوری و انتشار فهرست‌های نسخ خطی شرقی پرداخت و سرانجام استاد ایرج افشار به فهرست ۲۱ نسخه فارسی فهرست نشده این مجموعه همت گمارد و آن‌ها را به ترتیب موضوع و براساس همان شیوه کتابخانه ملی اتریش معرفی و فهرست کرد. این بخش از فهرست نیز دارای ۲۰ تصویر از نسخ خطی ارزشمند این مجموعه است که گویای کیفیت آرشیو وین می‌باشد. در این مجموعه ۷ نسخه در موضوع تاریخ، ۹ نسخه در موضوع ادبیات، ۳ نسخه در موضوع ادیان و فلسفه و ۲ نسخه چاپی از دیوان حافظ معرفی گردیده است.

قدیمی‌ترین نسخه آرشیو دولتی وین شرح بوستان سروری مورخ ۹۶۷ هـ. و متأخرترین نسخه، چند نسخه متعلق به قرن ۱۳ ق. از جمله لیلی و مجنون هاتفی خرجردی است.

ویژگی‌ها و مزایای فهرست

فهرست، دارای دو بخش کاملاً مجزا به لحاظ پیشگفتار، مقدمه، متن، نمایه‌ها و تصاویر نسخ درباره هر دو کتابخانه ملی اتریش و آرشیو دولتی می‌باشد که موجبات سهولت استفاده محققان و مراجعان را فراهم می‌آورد و با توجه به بیان نکات مهم و روش فهرست‌نویسی توسط مؤلف، مراجعان با اندک تورقی به شیوه نگارش و نظم و اصول آن پی برده و با استفاده از نمایه‌های متعدد و بسیار سودمند از طرق مختلف به کلیه اطلاعات مورد نظر خود دسترسی سریع خواهند یافت. ایشان همچنین در ذیل مقدمه خود به نسخه‌های تازه‌یاب وین و برخی ویژگی‌های آن اشاره کرده‌اند که خود گویای امتیازات مجموعه وین و آرشیو دولتی آن است. امتیازاتی چون نسخه‌های منحصر، نسخه‌های کهن، نسخه‌های کمیاب، آرایشی، مجلس‌دار. فهرست هم‌چنین دارای مقدمه‌ای به زبان انگلیسی و جداول آوانویسی عنوانین کتاب لاتین و تصاویر مناسب و زیبایی از نسخ خطی است. چاپ پاکیزه و زیبا به همراه استفاده از فونت و حروف چشم‌نواز و صفحه‌آرایی مناسب و صحافی مستحکم و زینده از جمله ویژگی‌های ظاهری مناسب فهرست است که ضامن حفظ و نگهداری کتاب در مقابل کثرت استعمال آن به عنوان یکی از منابع مرجع و مهم در کتابخانه می‌باشد.

هم‌چنین مقدمه جامع و کامل مسوولان کتابخانه‌ها و مؤلف محترم، دربرگیرنده کلیه اطلاعات بایسته و شایسته‌ای است که محققان بدان نیاز دارند و با مراجعه به آن‌ها از سرکشیدن به منابع

پراکنده دیگری نیاز خواهند گردید.

از دیگر ویژگی‌های مهم فهرست، نظم موضوعی خاصی است که نسخ خطی با آن فهرست گردیده‌اند. مؤلف گرامی از چند موضوع کلی برای طبقه‌بندی این فهرست سود جست‌اند و برخی موضوعات مشابه ادغام شده یا در یک دسته‌بندی قرار گرفته‌اند و بازیر مجموعه جزئی از یک موضوع کلی به شمار آمده‌اند. موضوعاتی همچون:

۱. فرهنگ و لغت

۲. علوم و فنون:

الف - ریاضی، نجوم و احکام نجوم

ب - پزشکی و داروشناسی، علوم طبیعی

ج - علوم غریبه (کیمیا-رمل - غرائب)

۳. ادیان و مذاهب:

الف - اسلام

ب - زردشتی

ج - ازلئ

۴. ادبیات:

الف - مبانئ و کلیات

ب - ادبیات منثور

ج - ادبیات منظوم

۵. تاریخ:

الف - متون تاریخی

ب - منشآت و اسناد

ج - فرمان

۶. جغرافیا:

۷. مجالس تصویر و قطعه‌های خط:

الف - مینیاتور و نقاش

ب - خط

۸. مجموعه‌ها

شاید یکی از مهم‌ترین نیازهای فهرست‌نگاری امروزی، تدوین دستنامه موضوعی مصوبی است که توسط نسخه‌شناسان و فهرست‌نگاران متخصص نسخ خطی تأیید و تدوین گردد تا فهرست‌نگاران بتوانند با مراجعه به آن ضمن رعایت یک‌دستی در موضوعات و پرهیز از سلیقه‌گرایی شخصی بتوانند موضوعات بیشتر، جزئی‌تر و دقیق‌تری به رسالات و نسخ خطی بدهند. مطالعه و استفاده فهرست‌هایی از این دست تلاش‌های نتیجه‌بخش و روشنی برای نسل جوان آینده است که در جست‌جوی هویت واقعی خود در لابه‌لای اوراق پربهای این نسخ کهن می‌گردند.

پانویس:

۱. «نگاهی به فهرست دست‌نویس‌های فارسی در کتابخانه‌های ملی اتریش»؛ سیدعبدالله انوار. آینه‌میراث‌ش ۲۴، صص ۹۲-۱۰۱.